

**ВЛИЯНИЕ НА ПОЛИТИЧЕСКИТЕ ПРОМЕНИ ОТ 9 СЕПТЕМВРИ 1944 г.
ВЪРХУ ЖЕНИТЕ ОТ МАЛКИЯ БЪЛГАРСКИ ГРАД В ТЯХНАТА РОЛЯ НА
МАЙКИ И ВЪЗПИТАТЕЛКИ В ПЕРИОДА ОТ СРЕДАТА НА ХХ в. ДО 1989 г.
(ПО ПРИМЕРА НА ГРАД ПАНАГЮРИЩЕ)**

Кристиана Бояджиева

докторант към катедра Етнология

Исторически факултет, Софийски университет „Св. Климент Охридски“

Резюме: Държавната еманципация, настъпила в България след политическите промени от септември 1944 г. и с приемането на Конституцията от 1947 г., налага на жените в България да работят на нормиран работен ден като в същото време продължат да изпълняват своята най-важна роля, а именно на майки и възпитателки. Това води до промени в ежедневните практики, особено в първите години след настъпилите политически промени. Важно значение за справянето с тази двойна натовареност имат осигурените от държавата детски заведения, които да поемат част от грижата за децата във времето, в което жените са на работа. Въпреки това, основната отговорност и ангажимент в отглеждането на децата остава на техните майки. Изискването за активно участие в пазара на труда налага промени в бита на жените във всички населени места в страната. За да проследи механизмите и новите практики, с които жените от малкия български град се справят с новите изисквания за включване в обществения живот наложени от Държавата, настоящото изследване анализира резултатите от реализирана етнологичка теренна практика и проведени полу-структурирани интервюта (автобиографичен и биографичен метод) на жители от град Панагюрище, чийто активен живот е преминал в периода от средата на ХХ в. до 1989 г.

Ключови думи: държавна еманципация, социалистическо семейство, работеща майка, деца

Kristiana Boyadzhieva –

PHD student at the Department of Ethnology at the Faculty of History, Sofia University “St. Kl. Ohridski”

Influence of the political changes of September 9, 1944 on the women of the small Bulgarian town in their role as mothers and educators in the period from the middle of the 20th century to 1989 (following the example of the town of Panagyurishte)

Abstract: The state emancipation that took place in Bulgaria after the political changes of September 1944 and with the adoption of the Constitution of 1947, forced Bulgarian women to work a standard working day, while at the same time continuing to fulfill their most important role of mothers and educators. This leads to changes in daily practices, especially in the first years after the political changes. Important for dealing with this double workload are the childcare facilities provided by the state, which takes over part of the care for the children during the time when the women are at work. However, the primary responsibility and commitment in raising children remains with their mothers. The requirement for active participation in the labor market requires changes in the lifestyle of women in all settlements in the country. To trace the mechanisms and new practices with which women from small Bulgarian town deal with the new requirements for inclusion in public life imposed by the State, the present study analyzes the results of an ethnological field practice and conducted semi-structured interviews (autobiographical and biographical method) of residents from the city of Panagyurishte whose active life spanned the period from the middle of the 20th century to 1989.

Key words: state emancipation, socialist family, working mother, children, a small Bulgarian town.

В средата на XX в. в България настъпват редица промени в резултат от политическия преврат от 9-ти септември 1944 г. Наложеният нов обществен ред води до изменения на всички нива – политически, икономически, обществени, културни и социални. Още с встъпването си на власт новата управляваща „Българска работническа партия – комунисти“ въвежда редица нормативни документи, които регламентират правата на жените (ДВ бр. 227, 1944 г.) и които през 1947 г. са утвърдени и допълнени в Конституцията. Държавната еманципация „признава качеството на личност“ на българката (Михайлова 1975: 10), делегирайки ѝ същите права и отговорности с тези на мъжете, като едновременно с това всичките ѝ досегашни задължения се запазват. От съчетаването на ролите и функциите ѝ в и извън дома зависи правната свобода на жената (Михайлова 1975: 23). Въпреки че официално мъжът вече не е единственият, който „изкарва хляба“ (Брунбауер 2010: 417), а жената има идентичен принос за семейния бюджет, това по никакъв начин не променя отговорността ѝ за отглеждането на децата в семейството и задълженията ѝ в дома. Режимът полага усилия в различни посоки, за да облекчи жените в домакинската им работа, „за да може по този начин тяхната работна сила да се мобилизира от държавата за целите на планираното индустриализиране“ (Брунбауер 2010: 417). Утвърденото в Конституцията на Народна република България от 1947 г. равноправие между половете, пропагандната агитация, образованието и трудовата заетост на жената имат за цел да намалят нейното натоварване в дома. Държавата подпомага майките чрез основаване на безплатна дородилна и родилна помощ, гарантира запазване на работното място на жената за периода на майчинството и др. (Конституция на НРБ 1947 г.). Изграждат се детски домове, детски градини и диспансери. Детските заведения – ясли и градини – дневни или седмични, от една страна, осигуряват грижа за децата в рамките на работното време на техните родители, от друга – в тях се прилагат възпитателни модели, които имат за цел още от най-ранна възраст да подготвят поколения лоялни комунисти. Привилегиите за майките включват „платен отпуск по майчинство, детски помощи, закрила при развод, автоматично превеждане на детска издръжка от заплатата на бащата. Самотните майки получават предимство при получаване на жилища, настаняване на децата в детски и учебни заведения“ (Павлова 2011: 195). Въпреки идеологическата несъвместимост с предходното „буржоазно“ капиталистическо управление, новата политическа власт следва наследената политика за подкрепа на семействата и повишаване на раждаемостта. В първите десет години на управление се приемат редица нормативни актове, чрез които „се регулира отпускането на нисколихвени заеми на младите новобрачни двойки, дават се еднократни помощи за младоженците, встъпващи в законен брак, както и еднократни помощи при раждане на

живо дете, а също така платен отпуск по майчинство и семейни надбавки. Към тези мерки спадат и законодателното продължение на преддеветосептемврийската практика на безплатни пътувания на многодетната майка и нейните деца с БДЖ и речния транспорт, и безплатното (или с отстъпка, в зависимост от броя на децата) къпане в обществените бани“ (Балуцова 2011: 48).

Паралелно с включването на жените в пазара на труда „на жената майка започва да се налага и сериозна обществена отговорност. Редом с издигането на общественото ѝ значение нараства и нейният дълг и поетата пред обществото и нацията тежест“ (Балуцова 2011: 51). Вменяването на майчинството като обществен дълг, в съчетание със задължителното участие в трудовите процеси прави противоречива „държавната политика от периода на социализма в България по отношение на раждаемостта“ (Пачаманова 2015:124). Държавата се нуждае от работна ръка, но в същото време и от майки, които да раждат и отглеждат бъдещата социалистическа младеж. За нуждите на пропагандата, която да обслужва това е създадена конкретна образност на идеалната социалистическа жена, такава каквато тя трябва да бъде – добър специалист, работеща на нормиран работен ден и в същото време домакиня и майка в свободното си (след работно) време (Павлова 2011: 196). Репрезентирането на този идеален образ на жената се осъществява на всички нива „чрез политическите и научни текстове, професионалните и обществените организации (Национален български женски съюз, Отечествен фронт и други), изкуствата и не на последно място чрез медиите“ (Стоичкова 2009). Пресата не само прокламира лозунгите на Партията, но задава посоката на семейни, социални и културни взаимоотношения, които обслужват държавната политика. „В статиите, посветени на обикновените български жени, давани за пример, е описан и начинът на организация на семейните отношения. Социалистическата жена е превърната в „жената чудо“. Тя е платен работник вън от дома, която е добър професионалист. Участва в публичното пространство /събрания и др./, участва при взимането на решения. Вечер се прибира къщи, където започва отново да работи – да готви, чисти, пере; тя е добра домакиня и домът ѝ е винаги за пример. Отделя време и на децата и мъжа си.“ (Павлова 2011: 196). По този начин чрез печатните издания – вестници, списания, брошури и книги, държавата създава стереотипна представа за трудещата се жена, домакиня и общественичка, която във времето се превръща в норма.

Включването на жените като равноправно трудещи се с мъжете, в комбинация с домашните им задължения, прави натоварването им двойно по-голямо. Във връзка с тази двойна ангажираност списание „Жената днес“ вкарва в употреба понятието „втора смяна“, която започва след приключване на трудовите ѝ задължения (Годси 2020: 85).

Въпреки усилията на Държавата за намеса в частния живот и да предизвика по-активно включване на мъжете в дейности в дома, данните сочат, че времето и силите, които влага жената за отглеждане на децата и поддържане на домакинството надвишават значително тези на мъжа, като в резултат на функциите, които тя изпълнява в семейството „става фактически организатор и разпоредител в сферата на семейството и домакинството“ (Михайлова 1975: 38). За повечето жени най-важни остават ангажиментите в дома и семейството. „Те се идентифицират като домакиня която работи (извън дома). ... Основната им задача и цел е домът, а другото се преотстъпва за реализация на мъжа. Жената може и трябва да се реализира въкъщи“ (Павлова 2011: 194). За други „платената работа извън дома, дори когато е задължителна, е форма на себerealизация (...) жените искат да бъдат майки и работнички“ (Годси 2020: 102).

В строежа на новото социалистическо общество попада новото „социалистическо семейство“ като основна обществена единица. Държавата развива „семейна политика“ с която, от една страна, се опитва да контролира прираста на населението, а от друга, за комунистите тя е „важен инструмент, който има за цел да им помогне да наложат социализма в домашната сфера и в бита.“ (Брунбауер 2010: 379). Принципите, върху които стъпва идеята за новото „социалистическо семейство“, изискват от семейните партньори взаимно уважение и равни права, морална подкрепа и обща грижа за децата и на не последно място, от тях се очаква да работят активно за изпълнение на програмата на ОФ (Брунбауер 2010: 387). На практика обаче, основната отговорност за отглеждането на децата и извършването на домакинските дейности остават ангажимент на жената. Дълбоко вкорененият патриархален модел на семейството продължава да функционира въпреки двойната ангажираност на жените. „Съпротивата (съзнавана или не) идва не само от страна на мъжете, но и от страна на самите жени. Намесата в „частното“ пространство се приема трудно; приема се като заплаха срещу жизнения свят и се защитава еднакво както от господстващи, така и от подчинени“ (Павлова 2011: 198). В същото време в българското семейство трябва да се промени не само отношението между съпрузите, но и отношенията родители – деца, които трябва да бъдат „демократични“. Партията отделя особено внимание на младежта като поколенията бъдещи комунисти чрез изграждане на все повече детски заведения и увеличаване времето на престой на децата в тях. Създават се детски и младежки организации, в които децата участват от ранна възраст. По този начин Партията установява пряка връзка и взаимоотношения с подрастващите, „за да засили лоялността на младото население към социализма“ (Брунбауер 2010: 422). Така, чрез изграждането на конкретна образност за семейството

и ролята на неговите членове в и извън дома, държавата създава и налага нов общовалиден модел.

Платеният труд извън дома и ангажиментите в него са основополагащи за ролите и социалния статус на трудещата се жена и нейното ежедневие, свързано изцяло с новото ѝ амплуа на работеща срещу възнаграждение на нормирано работно време. Това ново разпределяне на времето е голяма промяна както за жените от големите градове, така и за тези от малките населени места.

Информация за механизмите на адаптиране на живота на жените между служебните ангажименти и тези за децата и семейството в периода от средата на XX в. до 1989 г. дават разказите на очевидци, хора преживели този исторически период, от град Панагюрище. Спецификата на взаимоотношения в малкия град, която „не позволява радикална иновация, експеримент, рисково поведение – както в икономиката, така и в социалното и културното развитие, които се случват в благоприятната среда на истински големия град. Личното познанство засилва ролята на общественото мнение за ограничаване на този тип поведение не по-малко от липсата на пазар за стоките и пазар на работна ръка“ (Гаврилова 2016: 11). Като място, на което селското и градското ниво на култура се пресичат и взаимодействат, малкият град дава възможност „да се проследят взаимоотношенията между двата типа градска култура на индустриалното общество – „патриархалният“ и модерният.“ (Маркова 2011: 15). Използваният тук етноложки подход на теренно-етноложки анализ, интервюта и наблюдение е предпоставка за представяне на действителността от разглеждания период чрез личния опит и преживяване. В своите истории жени и мъже, родени между 1935 и 1971 г., местни или свързани чрез брак или професия с града, потвърждават механизмите за адаптация и реализацията на майката в контекста на социалистическия начин на живот, изследвани и представени от науката. Фактът, че много от жените в града и преди 1944 г. са част от пазара на труда (учителки, работнички в текстилното фабричното производство в града и др.), прави процеса по включване на жените в обществените процеси след 1944 г. плавен и естествен, а новото поколение следва опита на своите майки. За онези от тях, които политическите промени заварват да работят надомно (повечето килимарки работят в дома си) този вид трудова заетост вече е невъзможна и те трябва да заемат своето място в заводите, като продължат да се грижат за децата и домакинството. Именно това е причината, поради която присъствието на работното място е най-съществената промяна за тях. Новите механизми на труд изискват трансформиране на ежедневния ритъм. Работното време в завода е регламентирано в осемчасови смени шест дни в седмицата, а единственият почивен ден е неделя. Двойната ангажираност налага адаптиране на

досегашните роли в дома и създаване на нови извън него. Друг източник на информация е местната преса, в частност вестник „Оборище“, от страниците на който могат да се проследят механизмите за въздействие и агитация в семейството, които Държавата реализира чрез медиите. От друга страна, статиите отпечатани във вестника засягат конкретни проблеми на децата и младите хора, които са резултат именно от двойната натовареност на жените – в работата им и в дома.

От разказите на жените от Панагюрище става ясно, че натрупаната умора на работното място и тази при изпълнение на домашните им задължения е основна причина за ограничаване на броя на децата в семейството. „Намалената необходимост от работна ръка по селата, условията на живот в градовете, значително завишеното образование, наред с включването на жените в трудовия пазар и обществения живот, довеждат и до сериозен спад в раждаемостта, и постепенно като преобладаващ се налага моделът на семейство с 2 деца“ (Пачаманова 2015: 120). Така, новото семейство вече представлява двама родители и едно, две и все по-рядко три и повече деца. Въпреки по-малобройното семейство и осигурените от държавата услуги за майката и децата, ангажиментите на жените в дома изискват време и енергия. Данните от преброяване на населението сочат категорично намаляване на средногодишния прираст в страната, с изключение на периода 1957 – 1965 година, когато той достига най-високи стойности, за разглеждания период – 0,9%, а 1976 – 1985 г. пада до 0,2%. (Статистически годишник на РБ 1990: 29). Като нагледен пример за отношението на жените към раждането и отглеждането на деца може да бъдат приведени резултатите от репрезентативно социологическо изследване към 15 декември 1969 г., където сред причините работещите жени в градовете да нямат деца или да не желаят да имат повече, на първо място е посочена умората в резултат на комбинацията от служебната ангажираност и домашните задължения. За много от жените фактор да не искат деца е напредналата възраст, а също така и материалната осигуреност на семейството (ЦСУ към МИС 1972: 103). Степента на образование също има отношение към броя на децата в семейството, особено при жените от града. При работещите жени висшистките най-често са с едно дете или без деца, а жените с основно/прогимназиално образование най-често са с две деца. С над три деца са жените с ниска степен на образование – начално и други (ЦСУ към МИС 1972: 92). За жените с полувисше и висше образование най-съществен е проблемът с липсата на сили да работят и гледат деца едновременно. Идентичен е мотивът и за жените със средно специално образование, като за тях недостигът на материални средства, макар и в по-малка степен, също има значение. За жените с професионално техническо, основно /прогимназиално/, начално и друго образование липсата на достатъчно материални

средства е най-съществената причина, определяща броя на децата в семейството (ЦСУ към МИС 1972: 104).

Въпреки осигурените от държавата услуги в помощ на майките, за повечето жени от Панагюрище най-труден е периодът след майчинството. От това, което споделят информаторките за отглеждането на децата си и ходенето на работа става ясно, че техният избор е ограничен между институциите – детски ясли и градини и/или помощ от възрастен член на семейството. Често срещано е и комбинирането на помощ от родителите и държавните институции в семейства, в които служебните ангажименти са на смени, което затруднява взимането и гледането на децата от и след ясла и градина. По времето, в което П. Т. (р. 1941 г.) ражда сина си – 1961 г., майчинството е 6 месеца. Това налага включването на майка ѝ при отглеждането му до възраст за детска градина: *„Той ходеше на детска градина и после се роди и втория ми син. И двамата ходеха на детска градина. С моя мъж бяхме в различни смени. Родителите ми помагаша, но не можехме все на тях да разчитаме.“* Както Ина Пачаманова посочва в книгата си *„Предишният преход...“*: *„Индустриализацията и колективизацията, изискванията за по-високо образование и професионална квалификация, наред с последвалата ги урбанизация, целят откъсване на младото поколение от възрастното, като носител на патриархалния модел“* (Пачаманова 2015:124). На практика обаче, липсата на жилища, помощ в отглеждането на децата и т.н. водят до това младите семейства да разчитат на родителите си и по този начин да продължат да се поддържат традиционните представи, ценности и начин на живот. Социологическо проучване за 1969 година показва, че за децата до 7 години на заетите жени в градовете, при над половината от анкетираните най-често се грижи някой родственик (ЦСУ към МИС 1972: 106). Малко от информаторките в град Панагюрище обаче споделят за изцяло обгрижени деца от по-възрастните членове от семейството. Информаторката Д.С. (р. 1955 г.) се развежда, когато синът ѝ е на годинка и единствената помощ, на която може да разчита в гледането на детето е тази на родителите ѝ: *„Самотна майка съм и не съм имала от никъде помощ. Само от моите родители и от брат ми. От моите родители, защото майчинството ми беше три месеца и майка ми от три месеца го е загледала. Аз припкам в Хавлиената фабрика“*. В семейството на М.В. (р. 1938 г.) помощ в отглеждането на децата оказва бащата на съпругът ѝ: *„Свекърва нямах. Имах само свекър. Родиха ми са две дъщери. Четири години им е разликата. Половин ден съм на работа, половин ден съм в къщи. Може да си нощно време доработвам някой работи, но децата не съм си давала нито по домове, нито по ясли. Свекърът ми ги гледаше. Никакво водене напред назад.“* Друга информаторка (р. 1945 г.) също е разчитала на родителите на съпруга си: *„Две дъщери*

имама.... Ами аз съм имала много помощ от свекърва ми. (...) Аз съм ги гледала до една годинка да речем. Тогава майчинството беше до 6 месеца ги гледаме и ги оставяме и отиваши да работиш. И жената ги е гледала.“ В семейството на Д.Г. (р. 1943 г.) от Панагюрище свекървата помага в грижите за първото ѝ дете, но второто дете е записано на ясла: „Синът ми не е бил на градина и на ясли. Свекърва ми го гледаше. (...) После, като разбра, че съм бременна, като че ли намрази детето, без да го знае какво ще е. И много я беше яд. Явно си мислеше, че ще я задължим да я гледа и нея. Не искаше да я види. Макар че се роди и я писах на нея – не. На 11 месеца я дадохме на ясли.“. Помощта, която получават работещите майки от своите или на съпруга родители е изключително важна част от ежедневието на семейството. В голяма степен в този период за децата се грижат именно бабите и дядовците във времето, в което младите родители са на работа. В семействата, в които възрастните родители нямат възможност да помагат, децата се отглеждат основно от държавните институции, както е в случая на анонимна респондентка от Панагюрище: „Ние ходехме на детски градини, детски ясли. Баби не е имало. Самостоятелно сме живеели.“ Д.А. (р. 1942 г.), учител и директор на училище също няма избор в решението за грижата на децата ѝ в работно време: „Аз имам две дъщери. (...) Моите деца от 9 месечна възраст тръгнаха на ясли. (...) Защото половин ден да речем съм си била свободна. Мога да гледам детето, а през нощта да се подготвям за работата си на другия ден. И това съм правила. Обаче никой не можеше да ми го гледа във времето, в което съм на работа.“ П. Д. (р. 1949 г.): „Цецката я гледах 11 месеца, голямата ми дъщеря и се върнах на работа. А Ваня, десет месеца. На единайсетия проходи. Изчаках да се постабилизира и я дадох пак на яслата.“ Ц. П. (р. 1959 г.) разказва за своята майка, родена през 1932 г. и за собственото си детство: „Майка ми е започнала да работи на 16 г. в цеха на „Персийски килими“. Жени се през 1957 г. Тогава не е имало майчинство. Децата са ги гледали в яслите. Доволна беше от грижите на персонала към децата ѝ. Майка работеше редовна смяна.“. Н. К. (р. 1941 г.) от Драгоман, но омъжена в Панагюрище: „Работила съм. Доста предприятия съм сменила и то е във връзка с гледането на децата... После гледахме да сме на смени. Аз едната смяна, баща им другата. Един води на градина, друг взима от градина. Така ги гледахме.“. Задължителното участие в пазара на труда отнема правото на избор на жените да полагат нужните според тях грижи за децата им и единствената възможност, която те имат е работното им време да позволява комбиниране на двамата родители, така че да могат да поемат децата след изтичане на работното време на детското заведение. В онези случаи, в които работата на родителите е обвързана с образователния им ценз, работното време, тяхното и това на детското заведение, съвпадат и въпреки тежката натовареност това дава възможност на семейството да се справя без външна помощ.

В семействата с по-голямо първо дете, помощ за майката е именно то. Такъв е случаят на В.Г. (р. 1935 г.), от Панагюрище, която се омъжва на 19 години и има три деца, най-голям помощник в отглеждането на близнаците ѝ, всъщност е първородната ѝ дъщеря: „Мария се роди. Мъжът ми отиде запас. Три месеца. Тя от родилния дом излезе и той отиде запас. (...) Свекърва ми ми помагаше. Тогава беше така. 63-та година се родиха близнаците. Дадох ми шест месеца да си ги гледам и да ги пратя на ясли. Имаше ясли, но аз направо казах – Петко, не се наемам да ида на работа и да ги носим там и да са връщам... Нямах нито пералня, нито нищо. Даже и чеима нямахме вътре. Стегнахме две стаи колкото да можем да живеем. (...) Мария беше на осем години кога са родиха. (...)Тя помагаше. До четиридесет дена свекърва ми идваше та ги окъпе, опере ги, че всичко на ръка. После свекърва ми като ни остави сама ги гледах. Мария ми помагаше. Аз окъпа едното, тя го увива. После окъпа другото, тя увива него. Аз обличам и тя почва да облича, помагаше ми много. Оперех, нахранех ги.“ Друг подобен случай е на Ц.Ц. (р. 1949 г., в с. Баня), живяла и работила в Панагюрище: „Омъжих се 76-та година. Точно на 100 годишнината се сгодих и юни месец се оженихме. И ми се родиха три деца – момиченце (...) и две момчета. Момчето е най-напред, после е момчето. Две години и десет месеца е по-малък от нея той, а другия е пет години по-малък от нея. Каката ги отгледа, защото моята работа беше ненормирана. Сами бяхме, защото живяхме отделно от свекъра и свекървата. Моята майка работеше в балнеосанаториума. В четири часа следобед хваща автобус и идва. И през нощта в 12 хваща автобуса и си заминава. Ние живяхме на квартира.“ Помощта от другите членове на семейството най-често е във времето след детската градина и докато съпругата свърши домакинските си ангажименти за деня.

Друг труден за семействата момент е в случаите, в които периодът на ранното детство съвпада с приключване на образователна степен за майката, което изисква допълнителен ресурс на време и усилие. Разказите на информаторите от град Панагюрище показват, че в този труден за учещите майки период най-голямата помощ е отново от страна на съпрузите им и по-възрастните членове на семейството. Ето какво разказва респондентката Д.В. от Стара Загора, омъжена и работеща в Панагюрище за първите си години като майка: „Оженихме се 73-та година и може би след половин година аз забременях. Нямах начин, трябваше да остана в майчинство. Тогава майчинството беше 9 месеца, за да гледаш малко дете. По стечение на обстоятелствата забременях и с второто. Сина ми и дъщеря ми са породени, но са едноглави, както се казва, гледала съм ги едновременно. (...) Свекървата ми помагаше много. Тука живеехме заедно. Свекървата и съпруга ми. Съпруга ми беше неотлъчно до мен. Той беше с мен още по

време на обучението ми. Защото аз съм завършила задочно. На 40 дни беше дъщерята аз отивам на изпит в Смолян. Той ще я кълне, той ще я повива, той ще я храни. Абсолютно всичко. Аз съм на лекции или пък на изпит. Единственото нещо, което съм отложила беше, че когато трябваше да се дипломирам, да се явя на защита на дипломната си работа трябваше да родя и сина. Аз съм го родила на 24 май, а някъде началото на юни бяха изпитите. Само тогава не можах да ида. Това забави дипломирането до есента“. За М.Ю. (р.1948 г.), от село Баня, омъжена в Панагюрище, също периодът на завършването ѝ на висшия институт е свързан с компромиси най-вече с децата: „Докато учех и работех едновременно, се криех непрекъснато, за да мога да чета. Ходила съм в градска библиотека да чета, само и само да не бъда в къщи. То (детето) идва и ми тропна на вратата и вика – мамо, само да вляза. Аз викам, не може майко, защото утре съм на изпит. И то по едно време започна да вика – аз съм физико-химия... Толкова ми е било тежко... Синът ми когато се роди ми смениха дипломната работа, защото ме видяха, че съм бременна. Със страшно много отрови работех и през цялото време съм си мислила, Боже какво дете ще се роди сега... Дали нещо няма да му липсва? И когато се роди аз викам на лекаря, сега всичко ли му е наред? Всичко ли си има? Той вика, това което трябва го има! И така. Така че, всичко си има цена.“

Професионалното развитие на жените с висше образование изисква и периодично повишаване на квалификацията и специализации, които неизбежно се отразяват в семейството и най-вече на децата. Именно тези компромиси, които се налагат на учащите майки са един от факторите в основата на решението, определящо броя на децата в семейството. Информаторка от Панагюрище си спомня колко трудно ѝ е било по време на стажа ѝ: „Трябваше да почвам големия стаж от десет месеца. Тогава нямаше майчинство за стажантите. Беше много трудно, защото аз родих пети курс – февруари. За да не прекъсвам помагах ту едната баба, ту другата баба, докато завърши семестриално. След което малко си останах с детето и започнах по-късно стажа, защото нямаше кой да го гледа. (...) Аз започнах стажа, той тръгна на ясли и почна да боледува. И тогава не ми се полагаше нито болничен, нищо... Просто беше кошмарна тая година. Докато взема стажа. (...) Той поизрасна. Съпругът ми почна работа и вече му се полагаха болнични на него. Аз нямаше как да взимам, защото нямаше кой да работи. И болничните ги взимаше татко му за гледане на болното дете.“

По време на специализацията ѝ отново в помощ са съпругът и майка ѝ: „Много ми помагаха и съпругът ми и майка ми. 80-та година, тръгнах на специализация, която се изискваше по системата. Трябваше да съм три месеца в Пазарджик и после три месеца в София. 84-та година. Тогава бях родила и второто дете. 82-ра родих второто дете, вече като работеща. Тогава обаче майка ми помагаше, че вече се беше

пенсионирали. “. Този разказ, макар и единствен от интервютата, показва до каква степен „подкрепящата“ държавна политика е создала нефункционална система със съответните допълнителни трудности при жени, които искат да завършат образованието си и в същото време са изпълнили дълга си към държавата ставайки майки.

В тази тройната ангажираност – майчинство, домакинска дейност и образование младите жени трудно се справят сами. Включването на членовете на семейството и най-вече на съпруга, обаче, не винаги е възможно и по обективни причини, каквито са работно време и/или отговорностите на работната позиция на съпруга. Работното време е определящият фактор за поемане на отговорността по водене и прибиране на децата от градина и ясла в семейството на С.П. (р. 1952 г.): *„Работих. Сутрин си ги карах едната на ясла, другата на градина. Вечер ходих та си ги прибирах. Защото съпругът ми работеше на МОК-а (Медет) и там с рейсовете ходеха по-рано на работа. И по-късно се прибираще и не можеше да прибира децата. И аз сутрин ги закарам, ида на работа, от работа се връщам, прибирам ги и почвам къщната си работа.“*. Дори и съпругът да има желание да помага на жена си в ангажиментите с децата, той няма тази възможност, защото работното му време в комбината не му позволява. Отговорността в службата също е причина за някои бащи да останат в страни от отглеждането на децата. П. Д. (р. 1949 г.), чийто съпруг е заместник директор в предприятие, също не може да разчита на неговата помощ, особено в ранната им възраст: *„Много рано се ожених. На 18 години. На 20 вече имах дете, което на 12 години почина. (...) След пет години родих дъщеря ми, която е 74-та година родена. После родих още едно дете, така че имам две дъщерички. (...) По-голямата част от ангажимента за гледане на децата беше на мене. Съпругът ми беше на много отговорна работа – заместник директор. Първо главен технолог на завода Бунай. След това беше заместник директор. Не се знаеше в колко ще се прибере. Докато се прибере отново ще го извикат, че има проблем с даден детайл или матрица. (...) Така че аз съм си ги гледала. Когато започнаха децата ми да учат се грижихме и двамата. (...) Готвя, държа учебника, независимо кой учебник, уж следя нещата, за да изпитвам детето... и си бъркам яденето. По този начин съм ги изпитвала, но не съм имала проблеми. Те много си учеха.“*. В този случай, липсата на помощ е причина за създаване на практика, в която майката комбинира две дейности в едно и също време – приготвяне на храната за семейството и проверка на децата за следващия учебен ден.

Проучването за 1969 г. посочва, че за 29,6% анкетираните жени от градовете, детските заведения поемат грижата за децата в работно време, а в 9,9% от случаите, съпругът помага в отглеждането на децата докато майките са на работа. За 7,2% от децата

до 7 години няма друго решение, освен да бъдат оставени сами в къщи. Платената помощ в отглеждането на децата съществува, но тя е изключително непопулярна, едва 1,5% от семействата ползват такава (ЦСУ към МИС 1972: 106). В голяма степен в Панагюрище майките разчитат на помощ от съпрузите си изключително за водене и прибиране от държавната институция и занимания с децата. „Ставаме сутрин. Със съпругът ми мъкнем децата в детска градина. Когато бяха малки децата. Това говорях за 75-та, 77-ма, 78-ма година да речем. Закарваме ги в детска градина. Той си отива в Съвета на работа, аз бързам за училището. Директорка съм там. Ще стоя цял ден. Децата са на детската градина, това означава, че са цял ден. Свършвам, обикновено последна ги вземах, ама те стояха горкичките заедно с лелката и учителката. Учителката понякога я нямаше. Или мъжа ми, ако е нямал вечерта заетост отива взема ги и ги довежда у дома, а аз се прибирам в къщи или аз тичам да ги взема и така. До осми клас основно аз се занимавах с децата“ (Д.Г., р. 1942 г.). Съпругът на С.П. (р. 1952) активно помага в отглеждането на децата: „Мъжът ми даже вечер, като се приберем поемаше децата. Учеше ги да пишат, да се занимават, да рисуват. Аз през това време си гледах домакинската работа. Много се забавляваше той с тях. Учеше ги...“. Новият начин на живот и патриархалният модел на семейните отношения, въпреки трудностите, които изисква преодоляването му, налагат по-активно включване на мъжете в дейностите в дома. Всъщност нуждата от взаимопомощ в семейството е работещият механизъм за преодоляване на патриархалния модел на семейните взаимоотношения. Като именно нормативно установеното възнаграждение, което е недостатъчно, ако само мъжът работи е в основата на солидаризирането на партньорите в отглеждането на децата.

За повечето работещи родители дневната грижа на децата им се поема от осигурените от държавата институции – ясли и градини. Тези детски заведения имат двойна функция, от една страна, са в помощ на работещите родители (майки), а от друга, чрез тях държавата контролира възпитанието, което децата получават и сама обучава бъдещите си граждани. По този начин детските заведения обслужват политическите интереси на Партията за постоянно попълване на социалистическото общество с отговорни и всеотдайни членове. Това, обаче, не отменя отговорността на родителите във възпитанието на подрастващите, още повече, че от тях се изисква да поддържат и развиват залегналите в училищните институции програми (Брунбауер 2010: 393 – 400). Потвърждение за това колко е важно за Партията „правилното“ възпитание на децата от най-ранна детска възраст може да се види и на страниците на вестник „Оборище“. В брой 4 от 25.01.1969 г., в материал на Радка Керемидчиева, озаглавен „Умственото възпитание на децата от предучилищна възраст“, пише по темата следното: „В периода на

постепенния преход от социализма към комунизма все повече нараства необходимостта от възпитаване на всестранно развити хора. Една от главните задачи на комунистическото възпитание е умственото възпитание на децата. Неговото значение нараства особено сега, когато се извършва огромна крачка по пътя на заличаване съществените различия между умствения и физическия труд. (...) Умственото възпитание на децата се осъществява най-пряко в процеса на обучението в детската градина. Посредством обучението в детската градина, даването на знания и умения, развиването на умствените способности и създаването на навици към умствен труд става най-системно и целенасочено. Там се полага основата на комунистическото възпитание на бъдещия гражданин.“ Тази възпитателна политика се поема от следващата институция – училището, където за най-малките отново има осигурена целодневна грижа. Това са така наречените занимални, където децата да подготвят уроците си за следващия ден и да бъдат обгрижени до края на работния ден на родителите. Д. Г. от Панагюрище (р. 1942 г.), директор на базово училище, в което двете ѝ деца (близнаци) учат, разказва точно за тази целодневна форма на обучение: *„Близнаците учеха в същото училище. (...) Децата си учеха при начална учителка. Те бяха тогава по две. Втората на занималнята. Имаше часове, които се взимат до обяд, а някои часове се взимаха след обед и двама учители в паралелка водеха тогава.“*

Въпреки осигурените държавни грижи за децата след учебно време в рамките на училищната институция, много родители търсят сами решение на проблема с времето след учебните часове. Същото проучване за 1969 г. сочи, че в градовете най-често децата се отглеждат сами. Семействата, в които съпругът си е в къщи докато жена му е на работа са 20,7%, а в 17,4% от случаите ги гледа някой родственик. Едва 3,6% ходят на занималня и 0,3% се отглеждат от наета за целта жена (ЦСУ към МИС 1972: 110). *„Майка ми ни следеше по телефона. С брат ми, вече като ученици си спомням... имахме едно табло – добри и лоши прояви. Беше направила едни червени квадратчета и засичаше кой се държи добре и кой не“* (анонимна респондентка). Собствените ѝ деца също се отглеждат сами докато тя и съпругът ѝ са на работа: *„Децата в къщи. Те са обучени да помагат от ранна детска възраст. Да мият чинии, да чистят и така.“* Времето, което родителите могат да отделят на децата си е силно ограничено в резултат от натовареността на работното място, в комбинация с неизбежните домакински задължения. *„Гледахме да им помагаме в училище. Ние на работа. Прибирахме се, готвим за другия ден да има ядене...“* (Д.Б., р. 1951 г.). Особено трудни са ваканционно-летните месеци, в които поголемите ученици, отглеждани се сами не са ангажирани и нямат контрол. В отворено писмо до редакцията на в-к Оборище директорът на у-ще „М. Дринов“ пише: *„Учебните*

занятия в училище приключиха и учениците са вече свободни. Това обаче не освобождава както учителите, така и родителите от грижите за правилното възпитание на учениците и през лятната ваканция. Пионерската организация, подпомогната от учителите, организира по кварталите и районите на училищата така наречените „Тимуровски команди“, в които учениците под ръководството на по-големи ученици и под контрола на учителите ще развият най-разнообразна интересна дейност. За съжаление обаче в тези команди се включиха повече ученички.“ Основен фокус в писмото са противообществените прояви на момчета в училищна възраст, които не са се включили в споменатите организирани групи и са отказали да се включат в трудови инициативи, подпомагачи ДЗС и ТКЗС. „С всички тези наглед „невинни“ постъпки учителите, както и органите на народната милиция няма да се справят, ако родителите не помагат, като упражняват ежедневен контрол върху децата си“ (в-к Оборище, 22.07.1967 г., бр. 29). Държавата следи за това дали семействата се справят със своите функции (репродуктивни и възпитателски) и регламентира своята намеса в частния живот на хората чрез правови и институционални инструменти (Брунбауер 2010: 404). В работата по контрола върху възпитанието на децата в семейството участват и родителски колективи към училищата, за които също четем на страниците на в-к „Оборище“ от 19.04.1969 г., бр. 16: „В тезисите на др. Т. Живков по някои основни въпроси за работата с Комсомола и младежта се обръща внимание, че главната задача на младото поколение е да се учи, да се готви не само за настоящето, но и за бъдещето. От това какво ще бъде възпитанието на ученика, какви качества ще се формират у него зависи дали ще бъдат постигнати целта и поставените задачи на комунистическото възпитание. Въпросът за подобряване работата с учащата се младеж, за възпитанието на едно образовано и културно поколение засяга пряко семейството. (...) В благородната задача да се възпитава младото поколение в духа на комунистическия морал най-важно място заема нашето ново училище. Училището, семейството и обществото са главните фактори за правилното възпитание на младото поколение. Здравата връзка между тези фактори е задължителна. (...) За системно поддържане на връзката с родителите голяма е ролята на действащия родителски комитет. (...) Големи грижи отделя родителския комитет за правилното комунистическо възпитание на учениците в семейството. (...) Дейността на родителския комитет се състои в посещение по домовете на учениците, беседване с родителите на изоставащите ученици, търсене причините за лошото поведение на някои деца. Родителският комитет взема индивидуални мерки за възпитанието на отделни ученици. (...) За педагогическата просвета на родителите се изнасят доклади и беседи за комунистическото възпитание на децата в семейството и борбата срещу лошите прояви. Резултатни се оказаха и беседите, изнесени от членовете на родителския комитет“

(„Родителският комитет при трети клас в училище „Марин Дринов““, П. Ценова). Тъй като Партията разглежда семейството като умален вариант на обществото и в същото време градивен елемент на същото това общество, в което трябва да се интегрира успешно, то и отговорността „непрекъснато да възобновява структурата на социализма“ са вменява на семейството. Родителите са длъжни да възпитават съвестни граждани на социалистическото общество, а държавата осигурява закрила на семейството (Брунбауер 2010: 390). По този начин родителите, и най-вече майките, на които се пада основната грижа по отглеждане и възпитание на децата, са натоварени от една страна, със задължението да работят, от друга, да се грижат за дома и семейството, и от трета – да изпълняват директивите на властта за правилно възпитание на подрастващите в и извън семейството.

В заключение, може да се твърди, че въпреки усилията на Държавата да насърчава жените да бъдат майки, натоварването на работното място и възможността за кариерно развитие възпрепятстват много от жените в решението им дали да имат повече или изобщо деца. Изборът за броя на децата в семейството е трудно решение и за жените с ниска степен на образование, тъй като възможностите за трудова реализация при тях са свързани със сменна система на работното време, което налага друг ежедневен ритъм. Държавната еманципация, въвеждаща нови приоритети, в които жените трябва да бъдат добри специалисти и едновременно с това домакини и майки – отговорност, изискваща много време и енергия, от които децата имат нужда, налага създаването на нови практики за балансиране на задълженията в и извън дома. Това от своя страна, налага и промени в структурата на семейната единица, не толкова съобразно директивите на Партията, а като необходимост за взаимопомощ и подкрепа между неговите членове. Така предизвиканият от Държавата нов модел на взаимодействие в семейството остава траен за дълъг период от време, но въпреки настъпилите промени патриархалният модел се запазва. Съответно и ангажиментите в отглеждането на децата остават основно отговорност на жената.

Цитирана литература:

Балуцова, Светла 2011: *Преход и семейно законодателство на България (30-те – 50-те години на XX в.)*. - В: Пол и преход 1938 – 1958: сборник доклади от Академична конференция, София 2011 / състав. Красимира Даскалова, Татяна Кметова; [ред. Татяна Кметова]. София: Фонд. Център за изследвания на жените, с. 39 – 52.

Брунбауер, Улф 2010: *„Социалистическият начин на живот“: идеология, общество, семейство и политика в България (1944-1989)*. Прев. от нем. ез. Румяна Станкова. Русе: МД „Елиас Канети“.

Годси, Кристен 2020: *Вторият свят, вторият пол: социалистическият женски активизъм и международната солидарност по време на Студената война*. Прев. от англ. Валентина Миткова, Наталия Афеян. София: Изток-Запад.

Михайлова, Михайлина. 1975: *Жената, нейният социален статус и правото: [Науч.-попул. очерк]*. София: Наука и изкуство.

Павлова, Йоана 2011: *Разширяване на частното пространство в публичното. Списание „Жената днес“ през 1954 – 1958 г.* - В: Пол и преход 1938 – 1958: сборник доклади от Академична конференция, София 2011 / състав. Красимира Даскалова, Татяна Кметова; [ред. Татяна Кметова]. София: Фонд. Център за изследвания на жените, с. 189 – 199.

Пачаманова, Ина 2015: *Предиданият преход: жената и семейството при социализма (закони, държавна политика и теренно проучване на едно българско село)*. София: Сиела.

Попова, Гургана 2011: *Преодоляване на пола през първото десетилетие след 9 септември 1944 г. – утопичната кулминация на марксисткия комунизъм.* – В Пол и преход 1938 – 1958: сборник доклади от Академична конференция, София 2011 / състав. Красимира Даскалова, Татяна Кметова; [ред. Татяна Кметова]. София: Фонд. Център за изследвания на жените, с. 299 – 311.

Сборници, сборни, енциклопедични и периодични издания:

Държавен вестник бр. 227, 1944 г.: Наредба-закон за изравняване правата на лицата от двата пола (ДВ. Бр. 227, 1944 г.).

Статистически годишник на Царство България от: 1910 г., 1940 г. С.

Жената в стопанския, обществения, културния живот и в семейството: Резултати от репрезентативно социологическо изследване към 15 декември 1969 г. София: Изд. на М-во на информ. и съобщенията. ЦСУ, 1972.

Вестник „Оборище“ - Панагюрище:

Брой 29/22.07.1967 г., стр. 3: *Петров, Д.*: Писмо до редакцията. И родителите трябва да се намесят.

Брой 4/25.01.1969 г., стр. 3: *Керемидчиева, Р.*: Умственото възпитание на децата от предучилищна възраст.

Брой 16/19.04.1969 г.: *Ценова, П.*: Родителският комитет при трети клас в училище „Марин Дринов“.

Виртуални източници:

Конституция на Народна република България 1947 г., <https://www.parliament.bg/bg/18>, 27.08.2021 г.

Стоичкова, Т. 2009: Жените в социалистическа България - образи и политика. <http://notabene-bg.org/read.php?id=124%C2%A0>, Брой № 12 (2009)